

K NĚKTERÝM RYSŮM DEMOGRAFICKÉHO VÝVOJE V ČESKÉ REPUBLICE V ZÁVĚRU 20. STOLETÍ¹ / Ludmila Fialová

V průběhu 50. let se v České republice vytvořil relativně stabilní model demografického chování. Úroveň sňatečnosti se udržovala trvale na vysoké úrovni; 90–95 % mužů a 96–97 % žen prožilo alespoň část svého života v manželství.² Sňatky se uzavíraly brzy: průměrný věk svobodných mužů při vstupu do manželství byl 24–25 let, svobodných žen 21–22 let; z toho byl značný počet tzv. časných sňatků (ženy vdávající se mladší 18 let, muži ženící se mladší 20 let). V reálné populaci zůstávalo svobodnými ve věku 30–34 let (kdy zároveň končila většina žen s rozením dětí) kolem 5 % žen a 10 až 15 % mužů. Osob, které se vědomě distancovaly od rodinného života, bylo tudíž málo. Sňatek býval velmi často uspíšen či „vyvolán“ těhotenstvím snoubenky, neboť se obecně uvolňovalo sexuální chování při téměř neexistující antikoncepci. Možnosti potratu, který přestal být považován za trestný čin od roku 1958, mladé ženy při prvním těhotenství příliš nevyužívaly a volily raději sňatek (až polovina nevěst bývala v 70. a 80. letech těhotná). Přesto se ke konci 80. let začal zvyšovat jak průměrný věk při prvním sňatku u obou pohlaví, tak podíl svobodných v populaci ve středním věku.

Rodiči se mladí lidé stávali relativně brzy – první děti se rodily ženám v průměru ve věku 22–24 let, jejich partneři byli v průměru o 3–4 roky starší. Také druhé, zpravidla poslední dítě, rodily ještě mladé ženy – v průměru za 2 až 3 roky po narození prvního dítěte. Interval mezi narozením druhého a třetího dítěte, jejichž podíl se ale snižoval, již byl významně delší. Přes pronatalitní opatření přijatá v 70. letech průměrný počet narozených dětí zvolna klesal – do konce 80. let klesla úhrnná plodnost na 1,92. Podíl dětí narozených nevdaným ženám se udržoval dlouhodobě na nízké úrovni (zhruba 5 %), až na konci 80. let se mírně zvyšoval, pravděpodobně v souvislosti s vyšší frekvencí faktických manželství. Bezdětnost byla velmi nízká – u mužů ji neznáme, z žen zůstávalo v 50 letech věku bezdětných v roce 1991 pouze 3 %, což bylo téměř 4 x méně než v roce 1930 (Rychtaříková 2003: 261). Reprodukční poměry se však vyznačovaly ve srovnání s ostatními zeměmi neúměrně vysokou potratovostí – v roce 1988 dosáhla potratovost nejvyšší úrovně (108 tisíc provedených umělých potratů, což znamenalo úhrnnou potratovost 1,58); možnosti interrupce při nechtěném otěhotnění využívaly převážně vdané ženy s dvěma dětmi, takže lze říci, že šlo o svéráznou náhradu téměř neužívané antikoncepce (Vereš 1991: 101).

Podíl osob žijících v manželství se však s věkem nejprve mírně a posléze výrazněji snižoval vinou rozvodovosti. Rozvodovost se zvyšovala po celé poválečné období, takže v 80. letech končilo rozvodem téměř 40 % uzavřených manželství. Kritickými byly třetí až pátý rok trvání manželství.

Rozvedená manželství trvala v průměru 10 let. Nejčastěji se rozváděla mladá, ještě bezdětná manželství a pak manželství s jedním dítětem. V 80. letech ztrácelo rozvodem jednoho z rodičů každoročně 1,5 % z úhrnu dětí žijících v úplných rodinách – postupně byla tzv. sociálním osiřením, dočasnou nebo trvalou ztrátou jednoho z rodičů, postižena zhruba pětina dětí. Zároveň přibývalo rodin, kde žili nevlastní sourozenci – děti častěji dvojích otců než matek (Kučera 1994: 100). Manželství uzavíraná v nízkém věku a jejich nízká stabilita a vysoká sňatečnost rozvedených umožnily, aby v druhých manželstvích žily ve značném počtu ještě mladé, alespoň jednou rozvedené ženy. Čím byla první manželství mladší a čím kratší dobu trvala, tím více žilo nevlastních sourozenců v nových rodinách rodičů. V dětské populaci se podíl dětí s alespoň jedním nevlastním sourozencem zvolna blížil desetině, více v rodinách s kratší délkou trvání (Fialová, L., Horská, P. Kučera, M. 1995: 31).

Do manželství sice vstupovala i značná část rozvedených, ale počty a podíly rozvedených osob v populaci se přesto zvyšovaly: ve věku 40–50 let byl v roce 1990 rozvedený již každý desátý muž a každá osmá žena. Ve vyšším věku se podíl osob žijících v manželství snižoval z důvodů vysoké úrovně úmrtnosti, především mužů. Každoročně ovdovělo mnohem více žen než mužů, takže přibývalo více vdov než vdovců. V roce 1991 žilo v České republice 695 tisíc vdov, ale jen 127 tisíc vdovců (což bylo 13 % žen starších 15 let a 3 % stejně starých mužů; ve věku nad 60 let to ale bylo 50 % žen a 12 % mužů).

Úmrtnostní poměry v České republice se po příznivém vývoji v 50. letech již nezlepšovaly, v některých letech se spíše zhoršovaly. Střední délka života při narození se na počátku 80. let pohybovala kolem 66 let u mužů a 73 let u žen se značnou mírou mužské nadúmrtosti již od středního věku. V rámci Evropy se tak Česká republika blížila spíše zemím východní Evropy s horšími úmrtnostními poměry a stále více se vzdalovala vyspělým západoevropským zemím, které stagnaci úmrtnosti z počátku 60. let poměrně rychle překonaly. Vývoj úmrtnosti kojenců a malých dětí byl příznivější.

Lze říci, že vysoká úroveň sňatečnosti již od nízkého věku vedla k intenzivnímu vytváření rodin, vysoká úroveň rozvodovosti naopak k jejich častému a časnému zániku, podobně jako od středního věku nepříznivá úroveň úmrtnosti mužů. Tento vývoj se odrazil i ve struktuře domácností. V 60. – 70. letech, kdy žila významná část populace v manželství uzavíraném v nízkém věku, tvořily úplné rodinné domácnosti téměř tři čtvrtiny všech domácností. Přitom více než 40 % bylo úplných rodin s dětmi. Domácností jednotlivců bylo méně než pětina a na ostatní typy připadalo kolem 5 %. V rámci úplných rodinných domácností převládá-

Tabulka 1: Rodiny a domácnosti 1970–2001 v %

Typ rodiny a domácnosti	1970	1991	2001
Celkem	100,0	100,0	100,0
Úplné rodiny	71,0	62,0	54,6
Neúplné rodiny	8,8	10,7	13,5
Nerodinné vícečlenné domácnosti	1,1	0,4	2,0
Domácnosti jednotlivců	19,1	26,9	29,9

Pramen: Bartoňová 2005: 2.

ly rodiny s dětmi. Neúplných rodin s dětmi bylo méně než 5 %, ale z rodinných domácností s dětmi to bylo 10 %. Mezi rodinami s dětmi převládaly rodiny dvoudětné. Jejich podíl byl od 80. let téměř poloviční. Druhým nejčtenějším typem byly rodiny s jedním dítětem, nejméně zastoupeny byly rodiny se třemi a více dětmi. Vysoká rozvodovost se však odrazila v rostoucím podílu neúplných rodin s dětmi a ve stoupajícím podílu neúplných rodin s více dětmi. Koncem 80. let již byla z neúplných rodin téměř třetina se dvěma a více dětmi a jejich podíl stále rostl (Bartoňová 2005: 2). Viz tabulku 1.

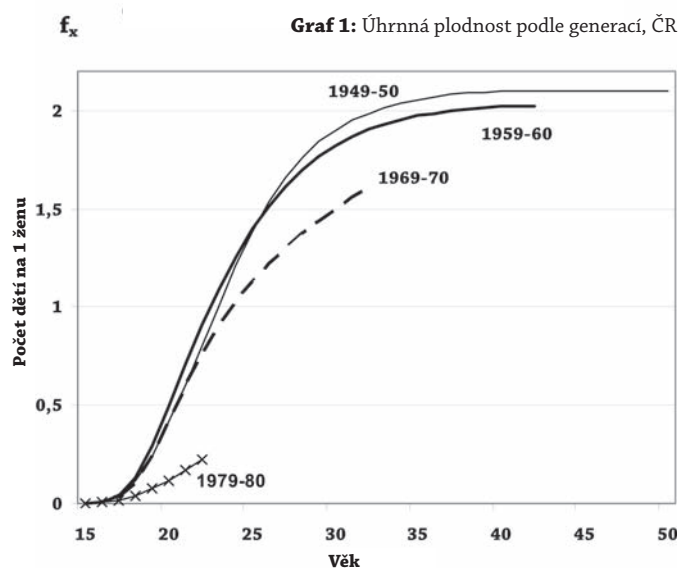
V České republice postupně téměř vymizelo soužití dvou a více rodin v rámci jedné domácnosti. Poměrně málo se vyskytovalo i soužití tří generací v rámci jedné domácnosti. Přesto byla skupina domácností, kde se vyskytovaly i jiné příbuzné osoby – převážně šlo o jednoho z rodičů (prarodičů), převládaly ženy (matky, babičky). Velmi málo bylo v rodinách jiných dospělých osob (sourozenců rodičů nebo jiných příbuzných). Délka časového období dělicího dvě následné generace se zkrátila na dvacet až dvacet pět let, což při normální délce života 75 let u mužů a 81 rok u žen v roce 1991 znamenalo, že širší rodina se stala běžně třígenerační.

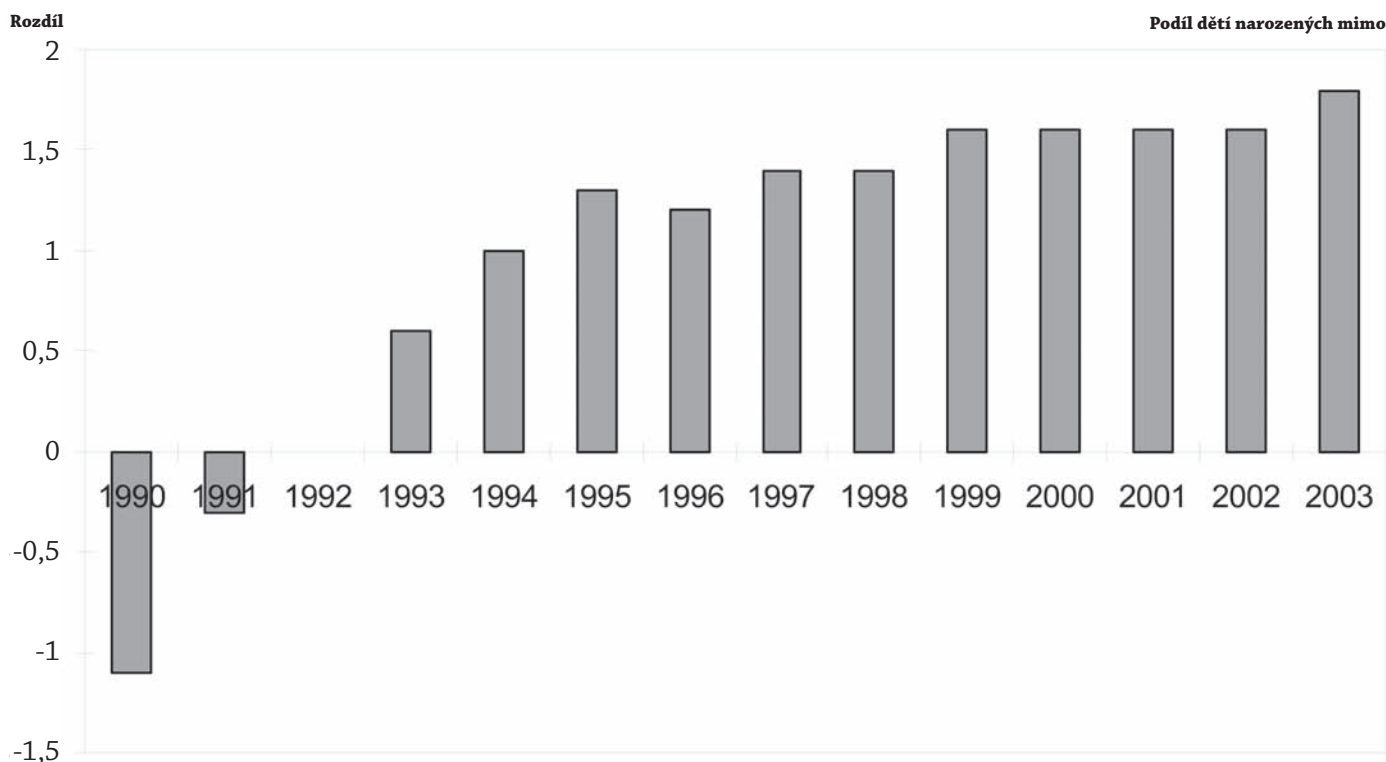
V průběhu 90. let se významně změnila životní podmínky českých rodin a domácností, což se velmi rychle odrazilo i na úrovni takřka všech demografických ukazatelů. Nejprve a nejrazantněji během 90. let ubylo sňatků mladých lidí a intenzita sňatečnosti se snížila zhruba na polovinu. Na místo obvyklých 70 tisíc sňatků ročně klesl jejich roční počet v roce 2003 na 49 tisíc. Intenzita sňatečnosti svobodných mužů se snížila nejvýznamněji ve věku do 25 let, kdy klesla nejméně na třetinu (např. ve věku 23 let, který byl v roce 1989 věkem nejvyšší sňatečnosti, kdy se ženo 187 mužů z 1000 svobodných, se v roce 2002 oženilo pouze 40 mužů; věk nejvyšší sňatečnosti se přesunul do 28. až 29. roku, kdy se z 1000 svobodných ženilo 78). Obdobně se přesunula největší intenzita sňatečnosti svobodných žen z 20 let věku (240 nevěst z 1000 svobodných žen v roce 1989) do věku 25–27 let (97 nevěst z 1000 svobodných žen v roce 2002). U obou pohlaví téměř vymizely sňatky do 20 let (u mužů klesly v roce 2002 již na pouhé 1 %, u žen na 6 %) a stále větší váhu získávají sňatky snoubenců starších než 30 let (v roce 2002 byla v tomto věku už více než třetina svobodných ženichů a více než pětina svobodných nevěst) (Kretschmerová 2004: 157). Průměrný věk při prvním sňatku stoupl do roku 2003 na 30,2 roku u mužů a na 27,7 roku

u žen. Intenzita sňatečnosti rozvedených osob se také snížila, v roce 2003 odpovídala úhrnné sňatečnosti rozvedených hodnota 0,4 (Kretschmerová 2004: 159). Postupně se snižuje homogamie nově uzavíraných sňatků – sňatků oboustranně svobodných snoubenců už je méně než dvě třetiny všech. Z dosavadního vývoje sňatečnosti je patrný jednak obecný odklad sňatků do vyššího věku, jednak u části populace tendence k odmítání manželství vůbec. Za současné úrovně sňatečnosti by v 50 letech věku mohla zůstat trvale svobodná nejméně třetina populace.

V České republice se od konce 80. let rozvádí zhruba 30 tisíc manželství ročně – a to bez ohledu na změny ve věku novomanželů, velikosti rodin a dokonce i změny v legislativě, která v roce 1999 rozvod ztížila. Naopak od roku 2001 je úroveň rozvodovosti vyšší než byla před novelou. V letech 1990 až 2003 se míra rozvodovosti manželství zvýšila z 12,4 % na 14 % a úhrnná rozvodovost (podíl manželství, která by zanikla rozvodem, kdyby intenzita rozvodovosti zůstala stejná jako v roce pozorování) stoupla z 35 % na 48 %. Zajímavé je, že se prodlužuje délka rozváděných manželství – v roce 2003 dosáhla 12 let (Kretschmerová 2004: 159). Bohužel se tak nepotvrdila hypotéza, že starší novomanželé budou odpovědnější a stálejší.

V průběhu 90. let došlo k výraznému poklesu úrovně plodnosti, který ale do značné míry souvisel právě se změnami ve sňatečnosti, neboť zhruba 70 % dětí se u nás stále rodí v manželství. Počet narozených dětí se snížil z necelých 130 tisíc z přelomu 80. a 90. let na 89 tisíc v roce 1999. Od tohoto roku

Graf 2: Rozdíl průměrných věků žen při narození prvního dítěte a při prvním sňatku a podíl dětí narozených mimo manželství

se počty mírně zvyšují (v roce 2004 to bylo 97,7 tisíce dětí). V důsledku tohoto poklesu se úměrně snížila úhrnná plodnost hluboko pod úroveň 2 dětí a od roku 1996 je nižší než 1,2, takže se ČR dostala do pásma tzv. „lowest low fertility“ a po určitou dobu s hodnotu 1,13 dokonce na nejnižší úroveň plodnosti na světě (Rychtaříková J. 2003, s. 41). Viz graf 1.

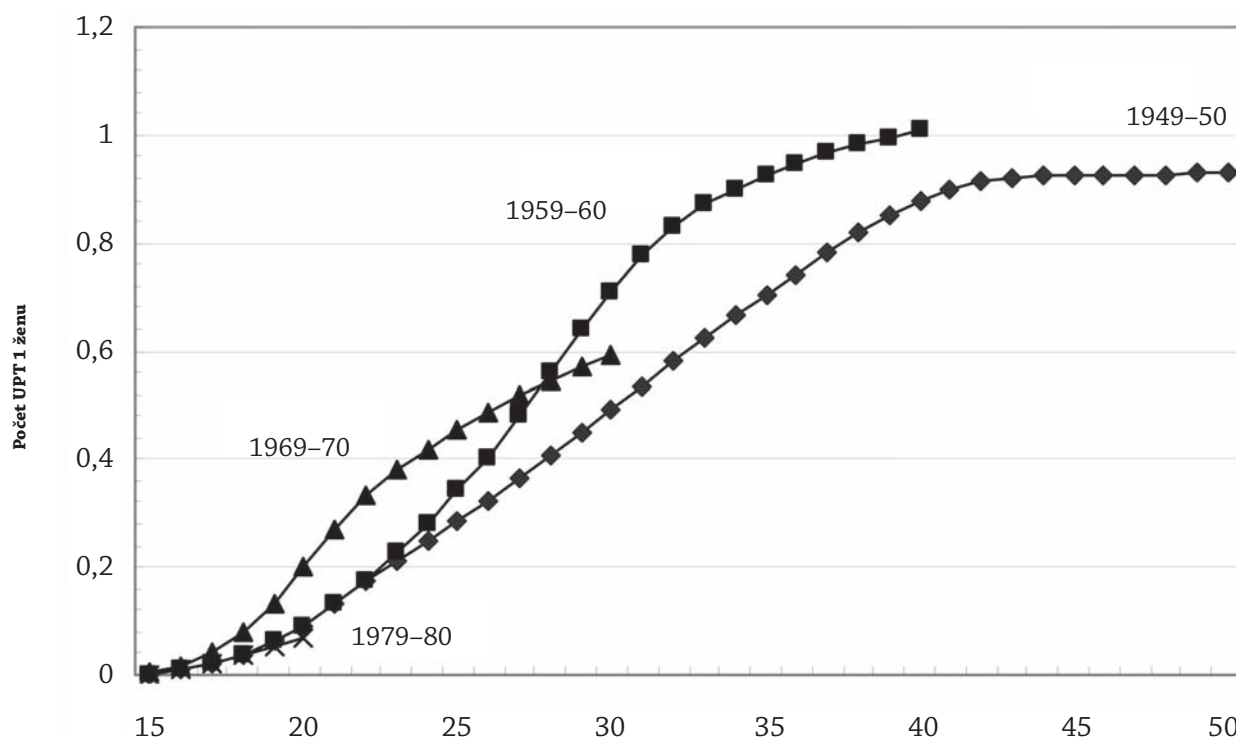
Tento propad je v souvislosti s rapidním poklesem počtu mladých žen žijících v manželství pochopitelný. Vladimíra Kantorová spočetla, že za předpokladu neměnné věkové struktury podle rodinného stavu žen v reprodukčním věku a měr manželské plodnosti z roku 1990 by se v roce 2000 hypoteticky narodilo o 65 % dětí více (150 tisíc místo necelého 91 tisíce) (Pavlík a kol. 2002: 45). Během 90. let se přesunul věk, v němž ženy nejčastěji rodí děti, z věkové skupiny 20–24 let na 25–29 let: zatímco v roce 1990 byl věkem nejvyšší plodnosti 21. rok (na 1000 žen připadalo 185 narozených dětí, v roce 2003 to ale bylo pouze 42 dětí), v roce 2003 byla zjištěna nejvyšší úroveň plodnosti ve věku 27 let, ale na 1000 žen tohoto věku se v průměru narodilo 1009 dětí. V časování rození dětí se však stále výrazněji začíná projevovat závažná změna: stále větší díl prvních dětí se rodí mimo manželství, v roce 2004 to již bylo 30 %.

Uvedený trend je patrný zejména u mladých žen – v reálné populaci byl v roce 2003 průměrný věk při narození prvního dítěte u nevdaných žen 24,8 roku, u vdaných žen 26,8 roku. Zároveň došlo u žen k přesunu poměru tabulkového věku při prvním sňatku a průměrného věku při narození prvního dítěte: v roce 1989 se ženy prvně vdávaly v průměru ve věku 21,4 roky a první dítě se jim narodilo v průměru ve věku 22,5 (90 % dětí prvního pořadí se rodilo v manželství). V roce 2000 byl ale průměrný věk při sňatku 26,5 roků a při narození prvního dítěte 24,9

let (v manželství se rodilo už jen 69 % prvních dětí). Přitom se prodloužila průměrná doba mezi sňatkem a narozením prvního dítěte v manželství. Protože první sňatky dnes uzavírají snoubenci často po kratší či delší době partnerského života (v některých případech až po narození prvního dítěte), je část dětí narozených v manželství v prvním pořadí vlastně dětmi druhého pořadí (což se projevuje právě prodloužováním doby mezi sňatkem a narozením prvního manželského dítěte). Lze odhadnout, že vzhledem k přetrvávajícímu zhruba tříletému rozdílu věku novomanželů v protogamních manželstvích se dnes stávají otci mladí muži zhruba ve 28–30 letech (předpokládáme-li, že většina žen se provdá za otce svého dítěte). Viz graf 2.

Vzhledem k nízké úrovni sňatečnosti i realizované plodnosti a zároveň výraznému poklesu umělé potratovosti lze důvodně předpokládat, že se zásadně změnil vztah populace k používání moderní antikoncepce. V roce 2004 již bylo registrováno pouze 27,6 tisíce umělých přerušení těhotenství (tj. od roku 1988 pokles o 74 %). Viz graf 3.

Od druhé poloviny 80. let se podařilo obrátit vývoj v úmrtnostních poměrech a střední délka života se prodlužuje zhruba o čtvrt roku každý kalendářní rok, více u mužů než u žen. Normální délka života je dnes 82 let u mužů a 84 let u žen, střední délka života při narození dosahuje u mužů 72 roky, u žen 78,5 roků. Velmi příznivý byl vývoj v první polovině 90. let, což zřejmě souviselo s rychlou aplikací nových lékařských postupů převzatých z vyspělejších částí světa a se změnou životního stylu části populace (především vhodnější skladby stravy). Tyto rezervy ale byly rychle vyčerpány a v posledních letech již úroveň úmrtnosti více méně stagnuje. Přesto se za 15 let prodloužila naděje dožití při narození o čtyři roky u mužů (o pět let u šedesátníků)

Graf 3: Úhrnná umělá potratovost, ČR

a o tři roky u žen (o necelé dva roky u šedesátnic). Kojenecká úroveň z roku 2004 ve výši 3,7 patří k nejnižším v Evropě.

V důsledku společného působení všech těchto faktorů dochází ke změnám ve skladbě rodin a domácností ve směru zvyšování jejich počtu za souběžného poklesu jejich průměrné velikosti a také s ohledem na jejich strukturu.

Předně se rapidně zvyšuje podíl domácností jednotlivců – a to ve všech věkových skupinách, nejvíce ale v mladém věku. Zatímco dříve bylo zvykem, že mladí lidé odcházeli z rodiny svých rodičů po dosažení dospělosti před sňatkem jen výjimečně, nyní se jejich podíl zvyšuje. Část z těch, kteří odešli z domova svých rodičů, žije ale v neformálních svazcích, část žije jednotlivě (i v České republice se začíná vytvářet typ LAT „living apart together“). Nižší úroveň sňatečnosti rozvedených se v nárůstu domácností jednotlivců projevila také – zejména ve skupině rozvedených ve středním věku, častěji mužů než žen (velká část rozvedených žen v tomto věku se stará o děti). Naopak mírně poklesla intenzita tvorby domácností ovdovělých, neboť ve středním a vyšším věku se zlepšily úmrtnostní poměry nejvíce. Zároveň se snížil podíl domácností rodinných, především rodin s dětmi. Pokles byl nejvýznamnější u mladších lidí do třiceti let věku. I přes aktivity některých se po rozvodu zpravidla starají o děti matky, takže v čele neúplných rodin dále zůstávají ženy (Bartoňová 2005: 5 a další).

V rodinách ubývá sice v průměru dětí, přesto je dále převládajícím typem dvoudětná rodina (vysoký podíl rodin s jedním dítětem zachycený při sčítání je dán tím, že v části rodin je sečteno první dítě, ale řada rodin s narozením druhého dítěte reálně počítá nebo si pořídí druhé dítě po odchodu prvního dítěte z domova). Největší úbytek ve srovnání se situací v předchozích letech zaznamenaly rodiny

s počtem dětí větším než dvě. Počet dětí se dále významně snižuje v rodinách, kde má žena vyšší vzdělání.

Demografický vývoj České republiky v závěru 20. století naznačuje v podstatě dvě tendence. Za prvé je pro něj příznačné, že demografický model, který se vytvořil v 50. letech, po pádu socialismu, během několika let zcela odezněl (i když se ve strukturách obyvatelstva bude projevovat ještě po dlouhou dobu), a v demografickém chování je patrná tendence k „návratu“ k situaci předchozí. Za druhé je v tomto vývoji zřejmé opětovné postupné „přičleňování se“ ke způsobu reprodukce ve vyspělých evropských zemích, k nimž se ČR v době předválečné blížila nejvíce, a to včetně nových aspektů reprodukčního chování (odklad sňatků souběžně s růstem nesezdaných soužití, vzestup rozvodovosti, posun rození dětí do vyššího věku souběžně s růstem rození dětí mimo manželství, nízká úroveň potratovosti, prodlužující se délka života). Obojí plně odpovídá úzké vazbě demografického chování na vnější prostředí. Současné evropské a v tom i české populační klima je z větší části odrazem podmínek vytvářených hospodářskou situací stejně jako širšího společenského vývoje se stále významnějším vlivem liberalismu a individualismu. Viz tabulku 2.

Literatura

- Bartoňová, D. 2005. „Vývoj cenových domácností v České republice v poslední třetině 20. století“. *Demografie* 47, č. 1, s. 1–12.
- Fialová, L., Horská P., Kučera, M. 1995. *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. START Nadace pro výzkum sociální transformace.
- Rychtaříková J. 2003. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě. Pp. 41–83 in Hamplová D., Rychtaříková J., Pikálko-

Tabulka 2: Vybrané charakteristiky populačního vývoje obyvatelstva ČR v závěru 20. století

Ukazatel		1930	1950	1970	1991	2001	2003
Průměrný věk při prvním sňatku (z dat sčítání)	muži	27,6	26,1	24,4	25,1	28,3	30,2*
	ženy	25,9	21,8	21,1	21,8	25,8	27,2*
Podíl osob, které vstoupí alespoň jednou do manželství do 30 let věku (z dat sčítání)	muži	74	82	88	82	70	63*
	ženy	77	77	94	93	86	47*
Podíl osob, které vstoupí alespoň jednou do manželství do 50 let věku (z dat sčítání)	muži	94	95	95	94	92	62*
	ženy	92	90	95	97	97	69*
Úhrnná plodnost		2,15	2,83	1,93	1,86	1,15	1,18
Průměrný věk ženy při narození prvního dítěte (reálná populace)	mimo manželství	22,7	22,8	20,9	21,9	24,3	24,8
	v manželství	25,2	23,8	22,4	22,4	26,3	26,8
Ze 100 dětí narozených v prvním pořadí se narodilo v manželství		79,2	91,2	93,9	89,1	69,1	64,6
Doba uplynulá od sňatku do narození prvního dítěte		1,46	1,42	1,32	1,16	1,89	2,00
Střední délka života při narození	muži	53,7**	62,1***	66,1	68,2	72,1	72,0
	ženy	57,5**	67,0***	73,0	75,7	78,4	78,5
Střední délka života v 60 letech	muži	14,4**	15,0***	14,1	15,2	17,3	17,3**
	ženy	15,6**	16,9***	18,0	19,7	21,2	21,2**

* tabulky sňatečnosti (Kretschmerová 2004: 157)

** 1929–1932

*** 1949–1951

vá S. *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce*. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2003, s.

Kretschmerová, T. 2004. „Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2003“. *Demografie* 46, č. 3, s. 153–165.

Kučera, M. 1994. *Populace české republiky 1918–1991*. Acta demographica XII. ČDS, Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Pavlík Z., Kučera M. (eds.) 2002. *Populační vývoj České republiky 1990–2002*. Praha: Katedra demografie a geodemografie přírodovědecké fakulty UK.

Rychtaříková J. 2003. „Generační plodnost v České republice na základě sčítání 2001“. *Demografie* 45, č. 4, s. 255 až 262.

Vereš, P. 1991. „Několik úvah o současném a budoucím vývoji“. *Demografie* 33, č. 2, s. 97–105.

Poznámky

1 Zpracováno v rámci řešení Výzkumného záměru MSM 0021620831.

2 Zde i dále publikovaná data jsou založena na datech demografické statistiky nebo vycházejí z výsledků sčítání. Kde je tomu jinak, je pramen uveden.

I Ludmila Fialová působí od roku 1997 jako odborná asistentka na katedře demografie a geodemografie

POTRATOVOST BEZDĚTNÝCH ŽEN¹ / Petra Šalamounová, Gabriela Šamanová

Po celé období socialismu byla pro Českou republiku charakteristická vysoká úroveň potratovosti. Většina žen používala umělé přerušování těhotenství jako antikoncepci ex-post. Charakteristické pro české ženy bylo, že první těhotenství, zpravidla v nízkém věku ženy, vedlo k uzavření sňatku a narození manželského dítěte; do krátké doby (nejčastěji tři roky) následovalo narození sourozence, a tím byly převáž-

ně naplněny reprodukční cíle páru. Následující těhotenství byla obvykle řešena vyvolaným potratem. Na vysoké míře indukované potratovosti se tak podílely především vdané matky dvou dětí, nejčastěji ve věku 25–35 let. Vzhledem k tomu, že od devadesátých let začalo docházet k výrazným změnám demografického chování populace, vyvstává otázka, jestli s prudkým poklesem počtu interrupcí dochází i ke